

Пізньосередньовічне скло поселення Леськи-Мис: спроба систематизації

Поселення Леськи-Мис розташоване приблизно за 8 км на ПдСхСх від м.Черкаси на мису одного з островів і розмивається водами Кременчуцького водосховища. Дослідження пам'ятки здійснюється одним з авторів вже близько 10 років шляхом збору підйомного матеріалу методом суцільного прочісування у період падіння рівня води в холодну пору.

Детальніший загальний опис пам'ятки міститься в ряді попередніх публікацій про це поселення¹. Колекції з нього зберігаються у фондах двох черкаських музеїв (Черкаський краєзнавчий музей і Черкаський археологічний музей ЧНУ) та в деяких приватних збірках; велику шкоду цілісності археологічного комплексу пам'ятки завдають колекціонери антикваріату. У розмиві на тлі біло-жовтого піску та виходів шару світло-рудого глею помітно не менше 10 темних плям заглиблених видовжених (вздовж течії Дніпра) об'єктів, заповнених чорним ґрунтом з великою кількістю матеріальних знахідок. Можливо, це рештки жител типу куренів.

Дана пам'ятка, незважаючи на її стан, багатством і різноманітністю знахідок викликає значний інтерес дослідників, результатом чого стала поява вже чотирьох коротких заміток², але основна маса колекції (кілька тисяч знахідок) з поселення Леськи-Мис все ще чекає наукового опрацювання у фондах Археологічного музею Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького. По всій обстеженій ділянці трапляються найрізноманітніші знахідки, найбільш цікавим і масовим виявився комплекс матеріалів пізнього середньовіччя: 1) фрагменти кераміки, 2) скляного посуду і круглих шибок гутного скла, 3) уламки залізних знарядь праці, зброї, ужиткових речей, залізних шлаків, 4) вироби з каменю і 5) кістки, 6) прикраси і хрестики з кольорових металів, 7) монети XVII ст., 8) кості розрізаних людських скелетів та ін. Крім них на пам'ятці виявлені нечисленні знахідки більш ранніх періодів. Але перш ніж перейти до аналізу археологічного скла з поселення Леськи-Мис, вважаємо за необхідне з'ясувати деякі речі загального порядку, зокрема й класифікацію пізньосередньовічного українського скла.

Склоробне виробництво на українських землях було започатковане ще наприкінці II тис. до Р.Х.³, а найдавніші імпорти відомі ще раніш. Подальший його розвиток пов'язується з майстернями античного⁴ та черняхівського часу, хоча доказів безперервності розвитку місцевого склярства до давньоруського часу немає. Гутне виробництво в період Київської Русі зародилося у місті (перша гутна майстерня зафіксована в Києві на Подолі), але згодом, значною мірою, перекочувало ближче до паливних баз у сільську місцевість⁵. Після монголо-татарської навали та наступного занепаду у другій половині XIII-XV ст. склоробне ремесло в Україні у XVI-XVII ст. почало активно розвиватися та вдосконалюватися,

перерісши у XVIII ст. у розвинуте українське мануфактурне гутництво та склоробні художні промисли. В українських гутах майже виключно застосовувалась одна з найдавніших у скляному виробництві техніка вільного видування.

Вдосконалення XVI-XVIII ст., зокрема, призвели до збільшення місткості посуду, тоншими стали його стінки, урізноманітнюється форма й оздоблення. Вироби українських гут відрізняються від західноєвропейських стриманим образним вирішенням та підкресленою утилітарністю переважно геометричних форм (кулястих, циліндричних, дзвono- та конусоподібних, чотиригранних). Так, місткості для рідин (пляшки, слоїки та ін.) походили від первісно видutoї кулястої або циліндричної порожнини з більш-менш витягнутою і доліпленою у гарячому стані шийкою. Далі з кулястої форми при сплюсненні з двох боків діставали ще один різновид посуду — плесканку (або баклагу). Циліндрична заготовка, внаслідок сплюснення з чотирьох боків, перетворилася у чотиригранну форму квати чи штофа — найпоширеніший тип скляного посуду, зручний для транспортування. Мабуть, під впливом бароко штоф набув ускладненої восьмигранної форми.

Відформовані біля печі посудини оздоблювали ліпленням, що є однією з характерних ознак давнього українського скла. Virізняють ліплені конструктивні деталі (підденця, ніжки, ручки, зокрема, профільовані), які мали й певні декоруючі властивості та суто пластичні прикраси у вигляді гофрованих стрічок, хвилеподібних пружків, джгутів, лозин, розеток та ін. Вони збагачували одноманітну геометричну форму прийомами ритмічної організації ліплених елементів, їхньої фактури, полиску й заломлювання світла.

Колористичну гаму українського скла створювали як освітлені, так і відповідно забарвлені маси, зокрема, так звані кольори білої і зеленої води, золотисто-жовтий і жовто-зелений, різноманітні фіолетові й коричневі відтінки аж до чорного⁶.

Передусім, через значну енергоємність, виробництво скла в Україні зосереджується у лісових районах, багатих на паливо і мінеральну сировину, зокрема на Чернігівщині, Київщині, Житомирщині, Львівщині, Полтавщині, Закарпатті. Це підтверджується як документами XVII-XVIII ст., так і картографуванням населених пунктів та урочищ, назви яких похідні від слова "гута". Наприклад, лише на Черкащині розташовано 5 подібних сіл, котрі і нині знаходяться в оточенні лісів і є по суті лісовими присілками відповідних сіл (Гута-Стеблівська, Гута-Межиріцька та ін.).

У XVI ст. скляні вироби зустрічалися лише у будинках заможної шляхти, а вже у XVII-XVIII ст. вони використовуються повсюдно у містах, монастирях, у заможних селян і в козацьких таборах⁷. Із середини XVIII ст. удосконалюється і урізноманітнюється сам скломатеріал, його колорит, ускладнюються способи декорації скляних виробів (розпис, позолота, гранування, гравірування), а також більш різноманітним стає їх асортимент. Зокрема, починається виготовлення фігурних скляних виробів у формі тварин (ведмедики, баранчики, коники, качечки тощо), в основу яких покладено циліндричну пляшку чи барилице, що має вигляд корпусу тварини. Найулюбленішою фігурною посудиною стає ведмедик, що, ймовірно, пов'язується з проявом пережитків ведмежого культу

96

ранньослов'янського часу. Скляна посудина-ведмедик — необхідний атрибут старосвітського українського сільського весілля. Гутне (вільновидувне) фігурне посудне скло є самобутним явищем в історії мистецтва українського народу. На відміну від західноєвропейських потішних фігурок тварин, створених переважно на декоративних садах, український фігурний посуд виконував, насамперед, ужиткову роль⁸.

Одним з побічних продуктів скляного виробництва було виготовлення полив, які з кінця XVI ст. починають широко застосовуватися для прикрашення керамічного столового посуду.

Найкращою на даний час, хоча й не зовсім повною, класифікацією пізньосередньовічних скляних виробів України є схема, розроблена Л.І.Виноградською⁹, її ми й будемо в основному дотримуватися, намагаючися дещо доповнити. Двома основними різновидами скляних виробів був різноманітний скляний посуд і непосудні скляні вироби, виготовлялися з гутного скла, як правило, матового, малопрозорого, пузирчастого, часто шаруватого, тією чи іншою мірою воно вкрите патиною, іноді змите. Головними типами скляного посуду були I) посудини для зберігання рідин та сипких речовин, II) посуд для пиття, III) дрібний скляний посуд (столовий та аптечний). До непосудного скла, передусім, належить I) віконниця, а також II) іграшки, III) підсвічники, люстри та інші ужиткові і декоративні скляні предмети (Рис. 1).

Скляний посуд.

I. Посуд для зберігання речовин належав до кількох основних видів: 1) кварта, 2) штофи, 3) пляшки, 4) плесканки, 5) барильця; існували також глечики, дзбанки, сулії, слоїки, карафи, горнята і т.п., але їх хронологія поки не зовсім ясна, можливо, частина з них поширена, переважно, на пізньому етапі розвитку гутництва.

1. *Кварти* — вироби чотиригранної форми, об'ємом близько 1л, з плечима, що плавно переходять у горло, дно у кварт було сильно вігнуте досередини. Кварти мали, звичайно, темно-зелений або брунатний колір.

2. *Штофи* — найпоширеніший тип скляного посуду, за формою дуже подібні до кварт, але менших розмірів і з більш плоским дном. Вони, як правило, бувають усіх відтінків зеленого кольору. Існують ускладненої форми восьмигранні штофи, очевидно, це вплив бароко.

3. *Пляшки* — найбільш масові вироби у XVIII ст. Серед них переважають вироби темно-зеленого кольору, хоч є і безколірні та світлого кольору. Вони, звичайно, товстостінні, асиметричні, з нерівними краями. Дно мають кругле або багатогранне, вігнуте досередини. Місткості для рідин (пляшки, слоїки та ін.) походили від первісно видutoї кулястої або циліндричної порожнини з більш-менш витягнутою і доіплюною у гарячому стані шийкою.

4. *Плесканки* — отримували при сплюсненні заготовки кулястої форми з двох боків. Їх підвидом були баклаги з вушками.

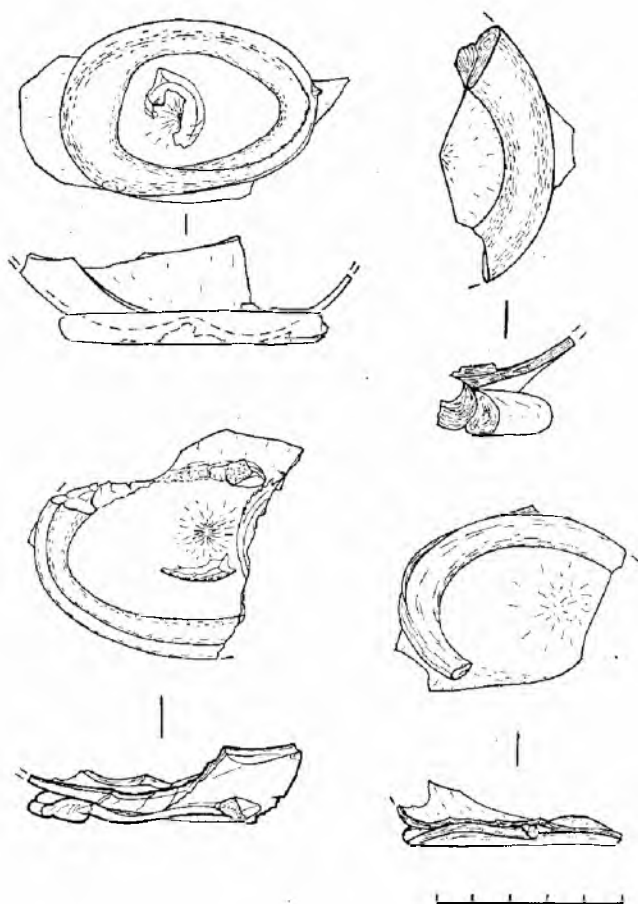

Рис.1. Поселення Леськи-Мис на Черкащині, фрагменти піддонів скляних барилиць.

5. *Барильця* — виготовлялися на основі циліндричної заготовки, покладеної на бік і доповненої овальним наліпним піддоном зі скляної стрічки, часто прикрашалися кільцевими гофрованими наліпними стрічками, пізніше на основі барилиць виникли деякі фігурні форми посуду.

II. Посуд для пиття налічував кілька видів: 1) склянки (звичайні та пивні), 2) кухлі, 3) чарки (стопки, шкалики).

1. *Склянки* були у дуже широкому вжитку, виготовлялися зі світлого чи безколірного скла і мали увігнуте досередини (XVII-XVIII ст.) або пласке дно (XVIII ст.). Відомі звичайні та пивні склянки. Склянки, звичайно, прикрашалися наліпами у вигляді вузьких смуг із защіпами по стінках і широких смуг по краю денець або скляними наліпами-розетками у вигляді квітів, хрестів по стінках.

2. *Кухлі* були подібними до склянок, але мали ручку, просту однострічкову або профільовану (2-, 3-стрічкову), також кухлі прикрашалися наліпами із защіпами по стінках і по краю денець (вузькі та широкі смуги) або наліпами-розетками на стінках у вигляді квітів, хрестів. Відомі кухлі на ніжках або ж "з кровлею"¹⁰.

3. *Чарки* (стопки, шкалики), широко застосовуються у XVIII ст. Трапляються чарки і стопки з однією чи навіть "о двух ручках"¹¹.

Відомі також такі форми, як питуни, братини і поставці, а для соціальної верхівки суспільства – козацької старшини, магнатів, духовенства, виготовлялися кубки, келихи, пугари, бокали, вузькі та видовжені бокали-флейти, «вівати» та інші питні посудини¹², котрі, найпевніше, були різновидами вищевказаних форм.

III. Дрібний скляний столовий та аптечний посуд, серед якого домінують вироби з темного скла, а також трапляються вироби з кольорового скла (столовий посуд). До цього ж типу можна віднести солонки, чорнильниці, лампадки та інші дрібні посудинки.

Непосудне скло.

I. Віконниця. Вікна були важливим елементом середньовічного житла, своєрідним показником майнового стану хазяїна. Залежно від кількості вікон приміщення поділялися на напівтемні покої та світлиці. В документах шибки називалися "окончинами", вставляли їх із білого та простого – зеленого (кольори білої і зеленої води), іноді блакитного скла і мали вони, переважно, круглу форму. Як правило, саме розмір скла зумовлював форму віконного прорізу. Шибки вправлялися в рами (з дерева чи олова), котрі могли бути глухими або відчинятися. Для рядового міщанина звичайною була глуха рама, з "частими переплетами", з двома круглими за формою шибками із зеленого скла¹³.

Найпоширенішим було просте, або зелене, скло, головною вадою якого була погана прозорість. Біле скло вважалось привілеєм заможних людей. Великі вікна з білим склом іменували «красними». За свідченнями О.Шафонського, їх виробляли лише на кількох гутах Лівобережжя. Очевидно, це був прибутковий промисел, позаяк ним володіла переважно старшина (Розумовський, Дуніни-Борковські та ін.). Іноді це скло називали "врамлевським", можливо, за прізвиськом власника гуту чи винахідника¹⁴. Край віконниці, так звана закраїна, загорнутий досередини, був трохи ширшим, ніж у давньоруської. З другої половини XVIII ст. починають виготовляти квадратну віконницю невеликих розмірів¹⁵.

Інші типи непосудного скла - іграшки, підсвічники, люстри та інші ужиткові і декоративні скляні предмети, значною мірою характерні для більш пізнього часу і археологічно маловивчені.

Скляний підйомний матеріал з поселення Леськи-Мис містить рештки усіх вищевказаних типів виробів, більшої частини їх видів. Всього на пам'ятці виявлено 987 фрагментів скляних предметів, абсолютна більшість яких може бути віднесена до XVII-XVIII ст., і лише 11 фрагментів (1,1%) є пізнішими (XIX - поч. XX ст.), що може бути свідченням чистоти пізньосередньовічного комплексу. Подібні ж показники дають й інші типи археологічних артефактів.

Поки що не засвідчено жодного фрагмента, котрий можна було б достовірно пов'язати з таким видом I типу посуду, як I/1) кварти, зате виявлено 14 фрагментів донець чи придонних частин від I/2) 14 штофів, причому 2 фрагменти від восьмигранних штофів, решта від чотиригранних (квадратних і підпрямокутних); скло гутне різних відтінків зеленого кольору (2 фрагменти брунатного скла), переважно шерехате (іноді гладеньке), денця слабоувігнуті (до 12 мм) з гузкою від трубки складува, товщина донець 5-10 мм, простежені зовнішні розміри донець від 72 x 72 мм і 78,5 x 55 мм до 48 мм (одна грань), від дна догори стінки досить різко потоншуються (майже удвічі), грані стінок і дна бувають чіткими (зовнішні і внутрішні) та різною мірою заокругленими, стінки вертикальні, плоскі, ледь увігнуті досередини (на 2-3 мм), приблизно догори їх товщина зменшується, товщина стінок в межах 2-9 мм, іноді простежується незначне (на 1-3 мм) збільшення периметру штофа порівняно з його дном. Крім того до штофів (менш ймовірно, що до кварт), очевидно, відносяться фрагменти 4 коротких горл, 3 з яких мають виділений розширений комірець (як у кварт і штофів), а 1 горло пряме плоскозрізане (можливо, барильце?). Скло зеленого кольору різних відтінків, пузирчасте, переважно шарувате, товщина стінок 3-7 мм. Щодо I/3) пляшок, то достовірних їх фрагментів мало, можливо, до них належить 1 фрагмент темно-зеленого асиметричного товстостінного (6-18 мм) горла (?). У будь-якому випадку майже повна відсутність упізнаваних фрагментів пляшок і чимала кількість штофів, на нашу думку, є не випадковою, а може бути хронологічною ознакою. До I/4) плесканок, гадаємо, можна віднести фрагменти 3 донець (2 плоских і 1 дещо увігнутого), товщина їх 3-7 мм. Від наступного виду посуду для зберігання рідин — I/5) барилець (Рис. 1), уціліли 14 фрагментів овальних донець (від 13 посудин), утворених наліпюванням на нижні видовжено-округлі придонні частини барилець овальних піддонів зі скляної стрічки, у дні — сліди заглибленої гузки від складувної трубки, гутне скло різних відтінків зеленого кольору. Про параметри піддонів барилець легше всього скласти уявлення за археологічно цілим овальним піддоном: дно видовжено-округле, стрічка піддону неправильно-підпрямокутна в перерізі (в інших випадках округлі, овальні, сплюснені, подвійна), скло жовто-зелене, розміри: овал піддону 48 x 72 мм (в іншого 55 x бл.90 мм), товщина дна 1-4,5 мм, переріз стрічки піддону 6 x 12 мм. Дно барилець насправді є бічною стороною циліндричної заготовки, доказом цього є незначна їх товщина — в межах 0,8-8 мм, переважно 3-4 мм; в одному випадку простежено фрагмент плоского гофрованого наліпного валика (4 x 7 мм), що піднімається від піддону вгору по стінці, очевидно рештки згаданої кільцевої декоративної стрічки.

Посуд для пиття в колекції з Леськи-Мис представлений, зокрема, 7 фрагментами вінчиків (7 посудин) II/1) склянок (кухлів?), переважно, з 100

потовщеннями по краю (5 фр.) чи із закраїною (1 фр.), в одному випадку простежена гранчастість стінки, скло гутне різних відтінків зеленого кольору (від зеленкуватого до світло-зеленого), тонке (стінки 1-4мм, вінчик 2-3,5 мм). Тонкостінні II/2) кухлі (стінки 0,7-3 мм), безсумнівно, представлені ручками та декорованими денцями. 14 фрагментів досить неохайно виконаних ручок (від 14 різних кухлів); скло білого (1фр.) і зеленого кольорів (2 фр. синьо-зеленого відтінку, 11 фр. світло-зеленого). З них 4 фрагменти тіл стрічкових ручок (1-, 2- і 3-стрічкові з однієї скляної смуги), 6 фрагментів верхніх частин ручок (2 прості і 4 прикрашені декоративним виступом у місці згину, відтягнутим догори-вбік щипцями), 4 нижні частини ручок (3 зеленкуватого і 1 білого скла). В одному випадку зберігся фрагмент тонкого (2-3мм) прямого, без потовщення, вінчика; одна із стінок рельєфна, різної товщини (3-6 мм). Нижня частина ручки, як правило, приліплюється складеною удвічі. Денця кухлів представлені 11 декорованими фрагментами від різних посудин, скло різних відтінків зеленого кольору, переважно шерехате. Напівкруглі в перерізі денця кухлів (очевидно, з циліндричних заготовок) з гузкою у центрі декоровані по нижньому краю вузькими (5 мм) та широкими (до 14 мм) стрічками-наліпами із зачіпами (в 1 випадку з простою овальною стрічкою 5 x 7 мм); наліпи виконували, передусім, практичну функцію, це піддони, що забезпечували стійкість кухля. У 3 випадках можна визначити діаметр донець кухлів (від центра гузки до краю піддона) — 54, 66 і 88мм, товщина донець кухлів у межах 3-7мм, нижньої частини стінок 2-4мм. Такий популярний різновид питного посуду, як II/3) чарки і стопки також відомі на даній пам'ятці. Зокрема, це 2 фрагменти звужених до дна нижніх частин 2-х аналогічних чарок (1 з круглим пласким піддоном і нижньою частиною ручки), скло гутне темно-зеленого кольору, товсте, шерехате. У більшого фрагмента простежено 11 слабовиражених граней, діаметр піддона близько 40мм, його товщина 6-7мм, ширина стрічки піддону 11,5мм, зовнішній мінімальний діаметр ніжки чарки 25мм. Чаркам, також, належать фрагменти 3-х круглих приплюснених піддонів, подібних до піддонів сучасних чарок. Також маємо 8 фрагментів нижніх частин 8-ми стопок (дрібних склянкоподібних посудин з трохи розширеним догори тулубом та відсутністю ніжки-піддона), гранчастих (3 фр.) та гладкостінних (5 фр.), із слабоувігнутими досередини денцями (на 4-9 мм) та випуклим дном ємкості, зовнішній діаметр дна 35-46мм, товщина дна 2-8 мм, гутне скло різних відтінків зеленого кольору, тонке (біля дна 2-5 мм), іноді шаруване. У гранчастих фрагментів стопок збереглося відповідно 12 (реконструюється близько 20), 6 (бл. 15) та 5 граней. Детальніше уявлення про розміри і характер стопки дає фрагментована, але археологічно ціла стопка з нижньою частиною ручки, дно увігнуте (бл. 13 мм), вінчик стопки тонкий (1,5 мм), невиділений, заокруглений, скло зелене, тонке (дно 5 мм, стінка 3,5 мм), дещо шаруване, розміри: зовнішній діаметр дна бл. 35 мм, внутрішній діаметр дна бл. 25 мм, зовнішній діаметр по вінчику бл. 56 мм, висота стопки 41 мм, діаметр випуклості дна всередині стопки бл. 18-20 мм; стрічка ручки неправильно-приплюсненої форми (3-5 x 6-12 мм).

Дрібний скляний посуд представлений 7 фрагментами аптечних посудин¹⁶ кулястої форми, серед них 4 фрагменти зеленого кольору,

решта 3 — брунатного, дві останніх декоровані гранями-канелюрами, котрі радіально розходяться від дна; скло шерехате, товщина стінок (2-6 мм) пропорційна розміру самих посудинок.

Крім визначених фрагментів скляних посудин в колекції є менш інформативні уламки: 1) 14 фрагментів зі слідами орнаментатії, у т.ч. рельєфом, наліпними гладенькими паралельними і окремими гофрованими стрічками (барильця?, плесканки?, чарки?), 2) 7 фрагментів з піддонами (кухлі?, барильця?), 3) 14 дрібних фрагментів невизначених денець, ймовірноше всього, від штофів, кухлів чи стопок, 4) 156 фрагментів (10 брунатних, решта зелених) гнутих стінок невизначених посудин (барильця?, плесканки?, пляшки?, склянки?), 2-3 з них, враховуючи великий діаметр, можуть належати суліям.

Непосудне скло з Лесьок-Мису представлено 410 фрагментами круглих віконниць (42 % від давнього скла), загальною вагою 1750 г, з них лише 10 фрагментів білого скла (2,4 % фрагментів шибок), решта різні відтінки зеленого (найпоширеніші зелене і світло-зелене, а також синьо-зелене і жовто-зелене). Визначені діаметри віконниць коливаються в межах 13-18 см, 1 найменша 10 см, середній діаметр бл. 15 см, визначені товщини зелених шибок в межах 0,6-3,75 мм, їх середня товщина 1,77 мм; відповідно білих — в межах 0,8-3 мм, більшість ближче до 1,6 мм, тобто віконниці білого скла в цілому тонші. На підставі одного з найкраще збережених фрагментів (діаметр цієї шибки бл. 16см, площа 47,75 см², тобто 23,67 % від початкової, вага 30г), ми спробували реконструювати параметри віконниці. В результаті отримали площу цієї шибки бл. 201,75 см², товщину 1,5-3,7 мм при реконструйованій вазі 126,75 г. Загальна кількість фрагментованих шибок з наших зборів не може бути меншою за 14 шт. (1750 г:126,75 г) та навряд чи більшою за кількість різних фрагментів віконниць із закраїною (75 шт.). Якщо виходити з вищевказаних даних про найпоширеніші вікна з двома шибками¹⁷ та 2 вікна на 1 хату чи 4 великих квадратних вікна (по 4 шибки) на козацький курінь, то маємо від 7 до 37 вікон, приблизно від 3 до 18 хат чи від 1 до 5 куренів. Останні цифри є досить близькими до кількості помічених нами темних плям з артефактами (10), хоча можна бути впевненим, що справжня кількість вікон у будівлях на Леськах-Мис була більшою, адже до нас дійшла лише частина знахідок, з яких нами зібрано також лише частину.

Насамкінець треба згадати про наявність у колекції 286 дрібних фрагментів скла (вага 440 г), очевидно, переважно також шибок та посудин і 1 фрагмента дрібнопузирчастого фіолетово-бордового скляного шлаку.

Аналіз асортименту і декору скляних виробів, повна перевага на поселенні Леськи-Мис зеленого скла різних відтінків, котре до середини XVIII ст. було основним матеріалом для гутних виробів, практична відсутність безбарвного та різноколірного, виробництво якого розпочинається лише з 2-ї пол. XVIII ст.¹⁸, підтверджує датування об'єкта, отримане на підставі аналізу інших типів археологічних знахідок, часом у межах 2-ї пол. XVII ст. — 1-ї пол. XVIII ст.

¹⁷ Макуха М.А., Сиволап М.П., Шандор О.О. Пізньосередньовічне поселення Леськи-Мис: кахлі з геометричним орнаментом // XIV Наукова сесія Наукового товариства ім.Т.Шевченка у Черкасах: Збірник тез доповідей на засіданнях секцій і комісії осередку НТШ у 102

Черкасах. — Черкаси, 2003. — С.33-36; Гугля В.І., Сиволап М.П. Пізньосередньовічна керамічна іграшка з Черкаського Подніпров'я // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., Хік, 2005. — Вип. 13.

² Сиволап Л.Г. Пізньосередньовічне поселення біля с.Леськи Черкаського району // V Міжнародна археологічна конференція студентів та молодих вчених: Наукові матеріали. — Київ, ВПЦ "Київський університет", 1997. — С. 301-303; Гугля В., Ляшко Ю. Пізньосередньовічні знахідки коло с.Червона Слобода Черкаського району // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Київ-Луганськ, Шлях, 2001. — Вип. 10. — С. 66-68; Макуха М.А., Сиволап М.П., Шандор О.О. Пізньосередньовічне ...; Гугля В.І., Сиволап М.П. Пізньосередньовічна ...

³ Островерхов А.С. Найдавніше археологічне скло у Східній Європі // Археологія. — 1997. — № 2. — С. 70-81; Островерхов О.С. Складство білозерського часу // Археологія. — 2001. — № 2. — С. 3-21.

⁴ Островерхов А.С. Антична склоробна майстерня на Ягорлицькому поселенні // Археологія. — 1977. — Вип. 25. — С. 41-49.

⁵ Пляшко Л.А. Подорож до міста XVIII століття. — Київ, Наукова думка, 1980. — С. 84-86, 112-114.

⁶ Антонович Є.А., Захарчук-Чугай Р.В., Станкевич М.Є. Декоративно-прикладне мистецтво. — Львів, Світ, 1992. — С. 208-211.

⁷ Археологія доби українського козацтва XVI-XVIII ст. — Київ: "ВППОЛ", 1997. — С. 81-82.

Антонович Є.А., Захарчук-Чугай Р.В...

⁹ Археологія доби ...; Виноградська Л.І. До історії керамічного та скляного виробництва на Україні у XIV-XVIII ст. // Археологія. — 1997. — № 2. — С. 129-140.

¹⁰ Пляшко Л.А. Подорож...

¹¹ Там само.

¹² Нариси з історії українського декоративно-прикладного мистецтва. — Львів, Вид. Львівського ун-ту, 1969. — С. 46-49.

¹³ Пляшко Л.А. Подорож...

¹⁴ Там само.

¹⁵ Виноградська Л.І. До історії ... Рис. 50, 5. Пляшко Л.А. Подорож...

¹⁸ Виноградська Л.І. До історії ...

Володимир Шалобудов, Віктор Векленко
(Дніпропетровськ)

Рибальські блешні XVII – XVIII ст. з пониззя р. Самари

Ліва притока Дніпра — річка Самара з найдавніших часів привертала людей не тільки як зручна транспортна артерія. В переказах та історичних джерелах збереглися свідчення про її рибні багатства. Козаки називали Самару божою річкою, матінкою — годівницею. Дійсно, в